

Hız. İbrahim'in Kur'an'daki Sıfatlarının Ahlaki Değerler Açısından İncelenmesi Zülfikar Durmuş*

*İbrahim'in dininden yüz çevirenler, ancak kendini
bilmeyen, beyinsizlerdir. Andolsun ki biz İbrahim'i dünyada
peygamberlikle seçkin kıldık. O, ahirette de seçkin kullarımız
arasında olacaktır. (el-Bakara 2/130)*

Öz: İslam inancının esaslarından olan nübüvvet, Yüce Allah'ın insanlara elçiler vasıtasıyla mesajının aktarılmasını ifade etmektedir. Allah'ın elçileri olan peygamberler, seçkin kullar olup insanlar için hem örnek hem de önder olarak gönderilmişlerdir. Bu nedenledir ki Kur'an'da peygamberler sıklıkla zikredilmiş ve birçok farklı sıfat ile nitelendirilmiştir. Kur'an'da mevcut bu sıfatların bilinmesi, hem inanç hem de ahlak bakımından mümin bir bireyin kimlik ve kişiliğın oluşturulmasında tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Kur'an'da en güzel örnek olarak nitelendirilen ve Allah'ın dost edindiğı Hz. İbrahim'in Kur'an'da geçen sıfatlarının tespit edilip, bunların içerdikleri davranış şekillerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Mümin şahsiyetler için çok önemli bir rol model olan Hz. İbrahim, Kur'an'da birçok sıfat ile nitelendirilmiştir. Bunlardan bazıları diğer peygamberler için de kullanılan elçilik görevinin kapsamında bulunan sıfatlar, diğer bazıları Hz. İbrahim'e has olan hem bir kul hem de bir elçi olarak onun alâmet-i fârikası olan sıfatlardır. Bu çalışmada tevhid mücadelesinin önemli ismi Hz. İbrahim'in Kur'an'da mevcut bu sıfatlarından özellikle mümin bireylerin hem Yüce Allah hem de içinde bulunduğu toplumun bireyleri ile iletişimi sırasında takınması gereken ahlaki ilkeleri barındıran sıfatları üzerinde durulacaktır. Nitekim bu sıfatlar, Hz. İbrahim'in şahsiyetinde somutlaşan, Allah'ın mümtaz bir kulu, örnek ve önder bir karakterin sahip olduğu esas ahlaki davranışları ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Peygamber, Hz. İbrahim, Ahlak.

* Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.
Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Divinity, Department of Tafsir.
Nevşehir, TURKEY.
zulfikardurmus@nevsehir.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-4255-0820>

An Inquiry on the Prophet Abraham's Attributes in the Qur'ân in Terms of Moral Values

Abstract: Prophethood, which is one of the main pillars of Islamic creed, refers to the transmission of God Almighty's message to people through messengers. Prophets, who are the messengers of God, are distinguished servants and had been sent as both examples and leaders for people. For this reason, prophets are frequently mentioned in the Qur'ân and they are described with many different attributes. Knowing these attributes in the Qur'ân plays a complementary role in the formation of the identity and personality of a believer in terms of both belief and morality. In this context, it is significant to determine the attributes of Prophet Abraham mentioned in the Qur'ân and to determine the behavioral patterns they contain. As an important role model for believers, Prophet Abraham is characterized by many attributes in the Qur'ân. While some of them are within the scope of the mission of messenger used for other prophets, some of them are peculiar to Prophet Abraham which are unique for him both as a servant and as a messenger. In this study, as a prominent figure of the struggle of the unity (tawhîd), some of Prophet Abraham's these attributes mentioned in the Qur'ân, especially the attributes of believers, which contain the moral principles that must be adopted during their communication with God Almighty and the members of the society they are in, will be elaborated on. Indeed, these attributes which are embodied in the personality of Abraham have important place in revealing the fundamental moral behavior of an exemplary and leading character and a distinguished servant of God.

Keywords: Qur'anic Exegesis, Qur'ân, Prophet, Abraham, Ethics.

Giriş

İslam düşüncesinin saç ayaklarını tevhid, ahiret ve nübüvvet oluşturmaktadır. Bunlar arasında nübüvvet, Allah ile insanlar arasında dünya ve ahiretle ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla yapılan elçilik görevini ifade eder. Resul-nebi sıfatlarıyla anılan peygamberler, Allah'ın seçkin kulları olup peygamber gönderilen o toplumun içinden seçilir ve dolayısıyla o toplumun bir ferdidir. Peygamberle o toplumun iletişim kurabilmesi için bu durum adeta zorunludur. Allah Teâlâ bu seçkin kullarını -kendi izniyle- itaat edilsinler diye göndermiştir (en-Nisâ 4/64). Çünkü gönderilen ahlak abidesi bu şahsiyetler, Allah'ın o topluma rahmetinin bir tecellisi olup tamamen dünya ve ahirette mutlu olmaları için gönderilen mümtaz örnek ve önderlerdir. Yüce Allah'ın mesajını kullara aktarma, inanıp salih amel işleyenlere rablerinin sonsuz nimetlerini müjdeleme, inanmamakta ayak diretenleri de

uyarma sorumluluğuna sahip peygamberler, Kur'an'da birçok farklı sıfat ile nitelendirilmiştir.

Kur'an'da birçok peygamberin ismi farklı sıfatlarla geçmiş olmasına rağmen bu çalışmada özellikle Hz. İbrahim'i niteleyen sıfatlar üzerinde durulmuştur. Çalışmada özellikle Hz. İbrahim'in öne çıkarılmasında Kur'an'da en çok bahsi geçen ve tevhid davasının sembol ismi olarak anılmayı hak eden kişi olması; onun Allah'ın dost edindiği şahsiyet olması (en-Nisâ 4/125); biz-zat Hz. Peygamber ile Kur'an'da üsve-i hasene olarak zikredilmesi (el-Mümtehine 60/4); Hz. Peygamber'in ona uymasının emredilmesi (en-Nahl 16/123); Kur'an'da Hz. Peygamber ve ona uyan müminlerin onun izinden gidenler olduğunun beyan edilmesi (Âl-i İmrân 3/68) gibi faktörler etkili olmuştur. Ayrıca diğer peygamberlerin bir-iki özelliğine atıf yapılırken Hz. İbrahim'in -aşağıda da görüleceği üzere- dokuz niteliği zikredilerek idraklere sunulmaktadır.

Bu çalışmada Hz. İbrahim'in peygamber oluşu nedeniyle bir başka ifadeyle Allah tarafından verili sıfatları değil -ki bunlar her peygamber için geçerlidir- özellikle Hz. İbrahim'in kimlik ve kişiliğini ortaya koyan ahlaki özellikleri konu edinilmiştir. Bu şekilde ilişkili sıfat, sosyo-kültürel bağlam ve kişilik açısından ele alınmıştır. Bu doğrultuda ilgili özelliklerden yola çıkarak insanlara bir davranış modeli sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Hz. İbrahim'de tebellür eden sıfatlar şöyle sıralanabilir: *Hanîf*, *müslim*, *ümme*, *evvâh*, *halîm*, *münîb*, *kânit*, *şakîr* ve *vefakâr*. İnsanlara örnek davranış modelleri sunması bakımından *İbrahimî* nitelikler bu çalışma kapsamında değerlendirilmiştir.

1. Hanîf (حَنِيف)

Hanîf kelimesinin kökü olan “حَنْف / حَنِيفِيَّة” sözlükte, meyletmek, ayak tarağında eğilme demektir. Böyle kişiye “رَجُلٌ أَحْنَفٌ”, böyle ayak için de “رَجُلٌ حَنْفَاءٌ” tabir edilir. *Hanîf* kelimesinin anlamı hakkında biri, Hz. İbrahim'in dinine uyararak kibleye yönelen Müslüman, diğeri ise, Allah'ın emirlerine tam anlamıyla teslim olan herkeştir¹ şeklinde iki görüş vardır.

.....

1 Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdülhamîd Hendârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), “hnf”, 1/365; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüga* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005) “hnf”, 1/650-651; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009), “hnf”, 288.

Ayağın ters dönmesi, yani üstünün alta dönmesi olarak da ifade edilen *hanîf* kelimesi, ayrıca “bir dinden başka bir dine dönen kişi” anlamında da kullanılmaktadır. Buna göre Haniflik, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan dönmeyi anlatır.² Ancak burada şu hususu belirtmekte fayda var: Bu tanım, çok sonraları yapılan bir tanım veya belirleme gibi gözükmemektedir. Zira Kur’an’ın da belirttiği gibi Hz. İbrahim zamanında ne Yahudilik ne de Hıristiyanlık vardı. Bu isimlendirmeler Hz. İbrahim’den asırlar sonra insanların kendi isimlendirdikleri şeylerdir. Zira Âl-i İmrân 3/65. ayetinin de tanıklık ettiği gibi Tevrat da İncil de Hz. İbrahim’den çok sonraları indirilmiştir. Hz. İbrahim’in Yahudi ve Hıristiyan olmadığına dair güçlü vurgular, Yahudi ve Hıristiyanların Hz. İbrahim’in isminin arkasına sığınarak kendi uydurdıkları, yani tağyir, tahrif ve tebdil ettikleri dinlerinin meşru olduğuna dair söylem ve düşüncelerinin temelsiz ve batıl olduğuna matuftur. Kısaca verilmek istenen mesaj, Hz. İbrahim’in bunlarla hiçbir alakasının olmadığıdır.

Hanef kelimesi dalâletten istikamete, bunun tam tersi olan *cenef* ise istikametten dalâlete meylettir. Buradan türeyen *hanîf* ise, dalâletten istikamete doğru bir eğilim gösterendir. “تحف فلان” ifadesi bir kişinin istikamet yolunu araştırmasını anlatır.³

Hanîf, “Müslüman” demek olup her türlü batıl dinden hak din olan İslam’a meyledendir. Ayrıca Hz. İbrahim’in ve Hz. Peygamber’in dinine tabi olarak Kâbe’ye yönelen kişi; ihlaslı olan; Allah’ın emirlerine tam anlamıyla teslim olan herkes ve şirkten uzaklaşan kişi; dosdoğru olan kişi olarak izah edilmektedir.⁴

Hanîf kelimesi Kur’an’da on yerde tekil iki yerde de çoğul (حُنَفَاءُ) olarak zikredilmektedir. Sekiz ayette Hz. İbrahim’in sıfatı olarak zikredilirken dokuzunda da şirkin karşıtı olarak bahsedilmektedir.⁵

“Ben kendimi şirkten arınmış bir inanç üzere gökleri ve yeri yaratan Allah’a adadım. Ben Allah’a eş ve ortak koşan biri değilim.” (el-En’âm 6/79)

.....

2 İbn Düreyd, “hnf”, 1/651.

3 el-Hüseyn b. Muhammed Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur’ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986) “hnf”, 190.

4 Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrer İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1434/2012), “hnf”, 2/629.

5 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984), 220.

ayetinde Hz. İbrahim kendisini “hanîf” olarak ifade etmiş, yedi ayette ise *hanîf* sıfatı Allah Teâlâ tarafından Hz. İbrahim'e isnat edilmiştir.

Hanîf kelimesinin zikredildiği Yûnus 10/105 ve er-Rûm 30/30. ayetlerde Allah'ın Hz. Peygamber'e yönelik şirkten arınmış olarak bütün benliği ile Allah'a teslimiyet inancını benimsemesi salık verilir. Ayrıca er-Rûm 30/30. ayetin devamında *hanîf* kelimesine adeta açıklık getirilmektedir: *Hanîf*, Allah'ın insanı yaratırken özüne nakşettiği tevhid inancıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in “Allah, kullarımın hepsini hanîf olarak yarattım”⁶ şeklindeki ifadesi de bunu desteklemektedir. Yine bu hadis, “Ben Yahudilik ve Hıristiyanlık'la değil kolaylaştırılmış Haniflik'le gönderildim”⁷ hadisi ile birlikte düşünüldüğünde Hanifliğin, bütün peygamberlerin tebliğlerinde ortak olan ilkelere ifade ettiği ve İslam'ın da bu ilkeleri yaşatan bir din olduğu, Hz. İbrahim gibi Hz. Muhammed'in de aynı dini tebliğ ettiği sonucuna varılır. Bundan dolayı *hanîf* kelimesi İslâmî literatürde Kur'an'daki anlamıyla ve müslim kelimesinin eş anlamlısı olarak, Hanîfiyye de Hz. İbrahim'in dinini ifade için kullanılmıştır.⁸

Haniflik, müşriklik olmadığı gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir; Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın tabiatına en uygun olan tevhid dinidir.⁹ Kur'an'a göre *hanîf* kelimesi İslâm ile eş anlamlı olup, Haniflik, Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan öncedir. Nitekim Âl-i İmrân 3/65. ayet bu gerçeği şöyle dile getirmektedir: “De ki: “Ey Yahudiler ve Hıristiyanlar! Ne diye İbrahim hakkında (“O bir Yahudi idi. Hayır, Hıristiyan idi.” diye) iddialaşıp duruyorsunuz?! Hâlbuki Tevrat da İncil de İbrahim'den çok zaman sonra indirildi. Yoksa bu gerçeğe de mi aklınız ermiyor?!”

Aynı surenin 67. ayetinde de Hz. İbrahim'in ne Yahudi ne de Hıristiyan olduğu; fakat onun bir hanîf ve Müslüman olduğu dolayısıyla da müşrik olmadığını altı çizilir. Dolayısıyla İbrahimî duruş ve tavrın adı: Hanifliktir.

.....

6 Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Menâkıbü'l-ensâr”, 34; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Cennet”, 16.

7 Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992), 5/266; 6/116, 233.

8 Şaban Kuzgun, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), “Hanif”, 16/33.

9 Kuzgun, “Hanîf”, 16/33.

Nitekim Hz. Peygamber de, “Allah katında hangi din daha makbuldür?” diye sorulduğunda, “Kolaylaştırılmış Haniflik” demiştir.¹⁰

Verilen bilgilerden *hanîf* ismi/sıfatı, tam bir akıl tutulması ve insanın kendine ve dolayısıyla rabbine yabancılaşması olan şirk inancı başta olmak üzere her türlü batıl inançtan, yaşam tarzından uzak olan kişiyi ve onun dinî ve ahlaki duruşunu ve tavrını ifade etmektedir. Bu duruş ve tavır, Allah’ın dost edindiği ve tevhid davasının sembol ismi Hz. İbrahim’in karakteristik özelliği olarak tebarüz etmiştir. Hz. İbrahim bütün din müntesipleri tarafından hüsnü kabulle karşılanan mümtaz bir peygamberdir. Özellikle Yahudiler, Hıristiyanlar, müşrikler ve Müslümanlar nezdinde çok özel bir yere sahiptir. Lakin Müslümanlar dışındaki diğer din müntesipleri onun sadece ismini kullanarak ondan istifade etmek böylece kendilerinin uydurdukları batıl dinlerine meşru bir zemin oluşturmak istemektedirler. Bu konuda Âl-i İmrân 3/67-68. ayetlerin tarih üstü mesajı oldukça manidardır ve adeta son noktayı koymaktadır:

“İbrahim ne Yahudi ne de Hıristiyan idi. O tevhide aykırı her türlü inanca sırt çevirip kendini tam manasıyla Allah’a teslim etmiş (müslüman) biriydi. Dolayısıyla o müşrik de değildi. Gerçekte İbrahim’e en yakın insanlar, onun izinden gidenlerdir. Tıpkı bu Peygamber ve ona uyan müminler gibi. Allah müminlerin yâr ve yardımcısıdır.”

2. Müslim (مُسلِم)

“Bir ağaç çeşidi olan akasya; yılanın sokması; barış yapma; teslim olma; boyun eğme; zahir ve batın hastalıklardan, afetlerden, kusurlardan uzak olma” gibi anlamlara gelen “سلم” kökünden türeyen *İslam*, “barış yapmak, bir şeyi birine vermek, teslim etmek” anlamlarına gelmektedir. *Müslim* ise “Allah’ın emrine tam anlamıyla teslim olan, O’nun emirlerine gönülden boyun eğen, ihlas ve samimiyetle Allah’a itaat eden kişi” anlamına gelmektedir.¹¹

Müslim kelimesi, Kur’an’da tekil, ikil (tesniye) ve çoğul formlarıyla kırk iki kez geçmektedir. Bunlardan sadece Âl-i İmrân 3/67. ayetteki “مُسلِمًا” sözcüğü Hz. İbrahim’i nitelemektedir.

.....

10 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/236; Buhârî, “İmân”, 29.

11 Ferâhidî, “slm”, 2/269-270; Cevherî, “slm”, 555-556; İbn Manzûr, “slm”, 4/660.

Kur'an'da Allah Teâlâ, bütün peygamberlerin getirdiği hak dinin adını "İslam" (Âl-i İmrân 3/19) bu dine inananları da "Müslüman" (el-Hac 22/78) olarak isimlendirmiştir. Nitekim baba İbrahim ile oğlu İsmâil Kâbe'nin temellerini attıkları sırada hem kendilerini "مُسْلِمِينَ لَكَ" hem de soylarından da ihlâs ve samimiyetle "Müslüman kimseler" "أُمَّةٌ مُّسْلِمَةٌ لَكَ" meydana getirmesi için Allah'a yakarmışlardı (el-Bakara 2/128). Bu duanın neticesinde olsa gerek Kur'an-ı Kerim'de "müslim" sıfatıyla anılan tek peygamber Hz. İbrahim olup sadece Âl-i İmrân 3/67. ayette zikredilmektedir: "İbrahim ne Yahudi ne de Hıristiyan idi. O tevhide aykırı her türlü inançtan yüz çevirip tam manasıyla Allah'a teslim olan (müslüman) biriydi. Dolayısıyla o müşrik de değildi." Ayetteki "مُسْلِمًا" kelimesi, kalbi ile Yüce Allah'a karşı derin bir sevgi ve saygı duyan, bütün azalarıyla O'na boyun eğen, O'nun farz kıldığı hükümlere itaat ederek yerine getiren şekilde izah edilmiştir.¹²

Hz. İbrahim'in "müslim" sıfatıyla nitelenmesinin sebebi el-Bakara 2/131. ayette şöyle dile getirilmiştir: "Rabbi ona, "Bana yürekte teslim ol" buyurmuş; o da, "Ben âlemlerin rabbi Allah'a yürekte teslim oldum." demişti." Ayette ifadesini bulan Hz. İbrahim'in bütün bir varlığın yoktan yaratıcısı, rızık vericisi, yöneticisi olan rabbine karşı bu ahlaki tavır, başta Ehl-i kitap ve müşrikler olmak üzere tüm insanların kulaklarında küpe olması ve daha da önemlisi hayata taşınması için örnek olarak sunulması gerçekten dikkate değer bir husustur. İbrahimî bu tavır, onu dünyada seçkin kullar arasına -ilahi bir lütuf olarak- yerleştirdiği gibi ahirette de seçkin kullar arasında olacağı, âlemlerin rabbinin garantörlüğü altındadır (el-Bakara 2/130). Nitekim "Bir Müslüman idi" ifadesi onun Allah'a itaatkâr olduğunu beyan etmektedir. Burada maksat onun İslâm dininden olduğunu söylemek değildir. Çünkü aksi durumda tıpkı Yahudi ve Hıristiyanların söylemi gibi bir delil ortaya atılmış olur.¹³

Özetle Hz. İbrahim, ne Yahudiler ne Hıristiyanlar ve ne de müşrikler gibi Allah'a olan sarsılmaz iman ve teslimiyetine en büyük zulüm olan şirk başta olmak üzere, zulüm, inkâr/nankörlük ve nifak gibi imanı zedeleyen hiçbir unsuru bulaştırmamış tam tersine âlemlerin rabbine tereddütsüz, ihlas ve samimiyetle boyun eğip teslim olmuştur. Bu gibi ayetlerde Allah Teâlâ'nın

12 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1433/2012), 2/295.

13 Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Muhyiddin el-Ufûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1434/2013), 148.

bütün insanlardan böyle bir İbrahimî teslimiyeti istediği aşikârdır. Onun içindir ki Hz. İbrahim'in takip ettiği dine uyulmasının emredilmesi son derece manidardır. Neticede böyle bir İbrahimî teslimiyet, insanı dünyada saygın bir konuma getirdiği gibi ahirette de ebedi kurtuluşa layık ve nail eyleyecektir.

3. Ümmet (أُمَّة)

Sözlükte “yönelmek, kastetmek; öne geçmek, imam olmak” manalarındaki “أُمَّة” kökünden türeyen *ümmet* kelimesi, “kendilerine peygamber gönderilmiş topluluk, kavim, her kabileden bir grup insan, her canlı cinsi, bütün iyilikleri şahsında toplamış kişi veya kendisine uyulan önder” gibi anlamlara gelir.¹⁴

Kur'an'da tekil ve çoğul formuyla altmış dört yerde geçen *ümmet* kelimesi, insanlardan oluşan sınıf veya cemaat, toplanma ve aynı cins etrafında bir araya gelmeyi ifade eder. Ümmet, ya “bir önder” ya da “belli bir maksat etrafında bir araya gelen topluluk” anlamındadır.¹⁵

Hız İbrahim'in tek başına *ümmet* olması bir cemaat veya topluluk oluşturma ile ilişkili değildir. en-Nahl 16/120. ayetinde Hz. İbrahim'in, yukarıda da bahsi geçtiği gibi, üç özelliğinden bahsedilmektedir: Allah'a itaat etmesi, O'na yönelmesi ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmaması. Onun bu üç özelliği tevhidin özünü oluşturmaktadır. Bundan dolayı ona tek başına *ümmet* olma vasfı layık görülmüştür. Hz. İbrahim'in tek başına *ümmet* olması iki gerekçe ile açıklanabilir: Birincisi Hz. İbrahim bütün kemal sıfatları kendinde topladığı, her türlü hayrı ve iyiliği öğrettiği ve/veya kendisine uyulan önder olduğu için *ümmet* denilmiştir.¹⁶ İkincisi ise yaşadığı dönemdeki bütün batıl dinlere karşı çıkarak onlarla mücadele edip tevhide yöneldiği için *ümmet* denilmiştir. Zira *ümmet* kelimesinin sözlük anlamlarından birisi de “kendi dışındaki dinlere muhalefet eden”dir.¹⁷ Ayetteki *ümmet* kelimesi, insanların kendisini izlediği imam/

14 İbn Manzûr, “emm”, 1/221.

15 İbn Manzûr, “emm”, 1/222; Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, thk. Nevaf el-Cerrâh (Beyrut: Dâru Sâdır, 2011), “emm”, 1/279.

16 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/28; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2008), 3/218; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîrü'l-keşşâf*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2009), 587.

17 Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-muhît* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1429/2008), “emm”, 72-73; İbn Manzûr, “emm”, 1/224; Zebîdî, “emm”, 1/281.

önder/lider anlamındadır. Zira o ve onun takipçileri ümmet oluşturmaktadır. Kısaca, burada önder olan kişiye *ümme*t denilmesinin sebebi, etrafında toplanmayı sağlaması dolayısıyladır. Ayrıca o kişi hayrı öğrettiği için *ümme*t olarak vasıflandırılmıştır.¹⁸

Bir kişide bulunması zor olan birçok faziletli davranışı Hz. İbrahim'in üzerinde toplaması bu davranışların onda tekâmül etmesi *ümme*t şeklinde tavsif edilmesine sebep olmuştur. Hz. İbrahim, muvahhidlerin önderi, muhakkiklerin lideridir; çünkü o müşrik gruplarla mücadele eden onların batıl görüşlerini akli delillerle boşa çıkarandır. Ya da bu kelime kastetmek ya da uymak manasınadır. Bu durumda o kendisine uyulan kişiydi çünkü diğer insanlar ona güveniyor ve onun hayatını örnek alıyordu. Bu nedenle Yüce Allah onu önder kılmıştır (el-Bakara 2/124).¹⁹

Bir başka telakkiye göre Hz. İbrahim'in “*ümme*t” olarak tavsif edilmesi eşsiz bir nitelik olup şu iki manaya gelir: Birincisi, fazilet, fütüvvet ve kemal sıfatlarıyla muttasıf olmasıdır ki bu sıfatlarla o, kâmil bir toplum mesabesinde. Bu Arapların “أنت الرجل كل الرجل” “Adam dediğin senin gibi olur/Sen adam gibi adamsın” sözü gibidir. İkincisi ise, Hz. İbrahim dinde tek başına *ümme*t idi. Çünkü onun peygamber olarak gönderildiği vakit toplumunda kendisinden başka bir muvahhid mümin yoktu. Allah onunla tevhid inancını ihya etti ve bu inancı her topluma ve bölgeye yaydı ve bu tevhidin sembolü olan büyük bir alamet olarak Kâbe'yi inşa etti. Toplumlar arasında tevhidin yayılması için insanları ona haccetmeye davet etti ve bu tevhid günümüze kadar onun vasıtasıyla geldi.²⁰

Pek çok ahlaki özellik ve güzelliği kişinin kendinde barındırması elbette kolay değildir lakin imkânsız da değildir. Yeter ki insan dünyaya gönderiliş amacını, var oluş gayesini müdrük olsun. Bu şuura ve izana sahip kişiler, insanların daima iyiliği ve hayrı için gayret gösterir. Bu gayret, imanın tadına varan mümine eziyet vermek yerine haz verir ve böylece hayatı daha bir anlamlı hale gelir. Hiçbir insan inanmasa da o, “ben Allah'a gönülden teslim olanların ilkiyim” diyerek diğer insanların da İslâm'la müşerref olması için üstün gayret gösterir. Çünkü *ümme*t olma ve *ümme*t duygusu ona bunu

.....

18 Zemahşerî, *Keşşâf*, 587.

19 Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 570.

20 Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Beyrut: Müessesetü't-Târîh, ts), 13/254.

hissettirir. Bunun için de ilim, irfan ve güzel ahlak sahibi olup insanlara örnek ve önder olma gibi sorumluluğumuzun olduğu unutulmamalıdır.

Yine unutulmamalıdır ki insan kendisinin hayatı anlamlı yaşaması için gayret gösterdiği kadar diğer insanların hayatlarını anlamlı yaşamaları için de gayret göstermesi gerekir. Kendini düşündüğü kadar gelecek neslini de düşünen ve onlar için de dua eden Hz. İbrahim'in şu içten yakarışı tüm âlemde yankılanmaktadır: “Rabbimiz! Beni ve soyumu namaz kılanlardan eyle. Rabbimiz! Bu dualarımı, ibadetlerimi kabul eyle. Rabbimiz! Hesap gününde beni, anamı, babamı ve bütün müminleri affeyle.” (İbrâhim 14/40-41)

Kısaca, İbrahimî duruşun bir diğer adı ve adresi de: Ümmet olmaktır.

4. Evvâh (أَوَّاهٌ)

Evvâh kelimesi, “çok hüznlenen” anlamına gelmekle beraber “hayır için dua eden; derin anlayış sahibi; mümin; pek merhametli, çok şefkatli, içten dua eden ve duasına icabet edileceğine kesin inanarak yakaran” gibi anlamlara da geldiği belirtilmektedir.²¹ Kelime mübalağa bildirmektedir.²²

Müfessir Taberî (ö. 310/922), evvâh kelimesinin medlülü ile ilgili olarak “çokça dua eden, çokça merhamet eden, kesin iman eden, mümin, tesbih eden ve Allah’ı çokça zikreden, duasında ‘ah ah! diyen, derin anlayış sahibi, huşu içinde Allah’a yalvaran” gibi farklı görüşler naklettikten sonra kendi görüşünün İbn Mes’ûd’un görüşü olan, yani evvâhın çok dua eden anlamında olduğunu belirtmiştir. Zira Taberî’ye göre bu anlam, siyaka çok daha uygundur.²³ Nitekim Hz. Peygamber’e “Ey Allah’ın Resulü! Evvâh nedir? diye sorulunca Resul-i Ekrem de “Çokça yakaran, yalvarandır.” buyurması bu görüşü destekler niteliktedir.²⁴

Evvâh sözcüğü Kur’an’da sadece iki yerde geçmekte ve geçtiği bu iki yerde de Hz. İbrahim’i nitelemektedir (et-Tevbe 9/114; Hûd 11/75). Hûd 11/75’de “Çünkü İbrahim yumuşak huylu, yufka yürekli ve kendini Allah’a adanmış bi-riydi.” buyrulmaktadır. Ayetin arka planı özetle şöyledir: Dünyada benzeri

21 Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhitü'l-a'zam*, thk. Abdul Hamid Hendavî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2000), “evh”, 4/450.

22 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 10/215-216.

23 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/233; Mâverdî, *en-Nüket*, 2/410.

24 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/159.

görülmemiş ahlaksız işi yapan Hz. Lût'un kavminin helak edilme süreci başlamıştı. İmhâl eden ama ihmal etmeyen Yüce Allah, o kavmin helak edilmesi için görevli melekleri o bölgeye göndermişti. Ancak melekler önce Hz. İbrahim'e uğrayıp yakında çocuğunun olacağı müjdesini verdi ve ardında da asıl geliş gayelerinin Hz. Lût'un ahlaksız kavmini helak etmek üzere geldiklerini belirttiler. İbrahim, korkusu yatıştıktan ve çocuk sahibi olacağı müjdesini aldıktan sonra Lût kavminin helak edilmemesi hususunda elçi meleklerle tartışmaya başladı. Bu işin kesinlikle olacağı meleklerce ifade edildikten sonra (Hûd 11/71-76) Hz. İbrahim "ama orada Lût da var!" demekten kendini alıkoyamadı. Bunun üzerine melekler, "Biz orada kimin bulunduğunu çok iyi biliyoruz. Onu ve ailesini elbette kurtaracağız. Fakat karısı hariç; o geride kalıp helak olanlar arasında yer alacak." diye karşılık verdiler." (el-Ankebût 29/31-32) Zira o, çok ince ruhlu, yufka yürekli bir kişiliğe sahipti. Böylece Hz. İbrahim sustu, çünkü meleklerin bu konuşmalarından mutmain olmuştu.²⁵

Hz. İbrahim'in *evvâh* oluşunun zikredildiği ikinci ayet et-Tevbe 9/114. ayetidir: "İbrahim müşrik babası için Allah'tan af dilemiştir; ama onun bu af dileği, önceden babasına söz vermiş olması sebebiyledir. Ancak İbrahim, babasının Allah'ın düşmanı olduğunu anlayınca ondan uzaklaşmıştır. İbrahim gerçekten çok ince ruhlu, yufka yürekli bir şahsiyetti." Hz. İbrâhîm'in "evvâh" olarak nitelendirilmesi aşırı merhametinden ve kalbinin yufkalığından kinayedir.²⁶

Ayetin nüzul sebebi olarak şöyle bir vakıadan bahsedilir: Ebû Tâlib'in vefatının yaklaştığı günlerin birinde Hz. Peygamber amcasının yanına geldi. Ebû Tâlib'in yanında Ebû Cehil ve Abdullah b. Ebî Ümeyye de vardı. Resul-i Ekrem "Amca! 'Lâilaha illallah' de ki bu kelime-i tevhidle Allah katında sana şahitlik yapayım." Bunun üzerine orada bulunan Ebû Cehil ve Abdullah b. Ebî Ümeyye "Ey Ebû Tâlib! Abdülmuttalib'in dininden yüz mü çevireceksin?" diye sürekli telkinlerde bulundular. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Yasaklanmadığım sürece senin -amcasını kastederek- için Allah'tan bağışlanmanı dileyeceğim" buyurdu.²⁷

.....

25 Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Kâhire: el-Mektebetü'l-Tevfikîyye, 2008), 4/195.

26 Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 440.

27 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/128.

Üzerinde durduğumuz et-Tevbe 9/114. ayet, 113. ayetle irtibatlıdır. Zira ayette Allah'ın açıklamasıyla müşriklerin cehennemlik oldukları Peygamber ve müminler için açıkça belli olduktan sonra, ne Hz. Peygamber'in ne de müminlerin, yakınları bile olsa, ölüp giden müşrikler için Allah'tan af dilemelerinin söz konusu olamayacağı kesin bir şekilde ifade edilmiştir. Konumuz olan 114. ayette ise "Gerçi İbrahim müşrik babası için Allah'tan af dilemiştir; ama onun bu af dileği, önceden babasına söz vermiş olması sebebiyledir. Ancak İbrahim, babasının Allah düşmanı olduğunu anlayınca ondan uzaklaşmıştır. İbrahim gerçekten çok ince ruhlu, yufka yürekli bir şahsiyetti." buyrulurak konuya açıklık getirilmiştir. Ayetler arasında bir tutarsızlığın olmadığı da kendiliğinden vuzuha kavuşmuş olmaktadır.

Konuya ilişkin Tâhir b. Âşûr'un (ö. 1973) yorumu önceki müfessirlerden farklılık arz etmektedir. O bu durumu "sahih tefsir" diyerek şöyle izah etmektedir: Hz. İbrahim'in babası iman edeceğine dair söz vermişti. Bu durum, müellefe-i kulûb, yani gönüllerinin İslâm'a ısındırılması arzu edilen kimseler kabilinden olup babası için Allah'tan bağışlama talebinde bulundu. Çünkü babasının kendisine "...Şimdi yıkıl karşımdan ve bir süre de gözüme gözükmel!" (Meryem 19/46) deyince onun, putlara ibadet etmede tereddüt içinde olduğunu zannetti. Bunun üzerine babasının putları tamamen terk eder ümidiyle Allah'ın onu bağışlaması için dua etti. Nitekim 114. ayetin şu ifadesi buna delildir: "Ancak İbrahim, babasının Allah'ın düşmanı olduğunu anlayınca ondan uzaklaşmıştır." Babasının Allah'ın düşmanı olduğunun ortaya çıkması iki şekilde bilinebilir: Ya vahiy yoluyla ya da babasının müşrik olarak ölmesinden sonra.²⁸

Evvâh sınırsız bir merhameti doğurmadığı, aksine bu durumda temkinli olunması gerektiğini et-Tevbe 9/113. ayette görebilmekteyiz. Zira bu ayette hem Hz. Peygamber'e hem de müminlere en yakınları da olsa müşrikler için Allah'tan bağışlanmaları için dua etmemeleri salık verilmektedir. Allah'ın dostu Hz. İbrahim tüm insanlara üsve-i hasene olarak gösterilmekle birlikte tek bir noktada örnek alınmaması hususunda Yüce Allah insanları uyarmaktadır ki bu da onun müşrik babası için niyazda bulunmasıdır (el-Mümtehine 60/4).

İnsanlara karşı merhametli ve yufka yürekli olmak bütün peygamberlerin en önemli şiarlarından. Mesela ince ve yufka yürekli Hz. İbrahim'in

.....

28 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 10/215-216.

torunlarından olan Hz. Yusuf'da da bu inceliği, bu merhameti görmekteyiz. Kısıklandıkları için kendisini daha küçük yaşta bir kuyuya atan, köle olarak satılmasına ve yıllarca Mısır zindanlarında kalmasına neden olan ve daha da önemlisi sabır ve tevekkül abidesi sevgili babasından yıllarca uzak kalmasına sebep olan kardeşlerini büyük bir ahlaki erdemlilikle karşılayıp affetmesi ilahî bir terbiyenin tezahüründen başka bir şey olmasa gerek! Aynı tecrübeyi insanlara rahmet olması için gönderilen sevgili Peygamberimizde de müşahede etmekteyiz. Uhud Savaşı'nın kaybedilmesine vesile olan arkadaşlarına hiçbir suçlama yöneltmeden onlara karşı yumuşak davrandığı Kur'an'da dile getirilerek (Âl-i İmrân 3/159) ümmeti olan bizlere mesaj verilmektedir: İşte sevdiğinizi söylediğiniz peygamberiniz ahlakı buydu.

Resul-i Ekrem'in yufka yürekliliğini, merhametini ve gönül insanı olduğunu yansıtan bir başka sahne de Mekke'nin fethinde gerçekleşmiştir. On üç yıl Mekke'de ve daha sonra da Medine'de size ve müminlerinize her türlü eza ve cefayı çektiren, ablukaya alarak insani yardımların gelmesine dahi engel olan ve böylece sizi ölüme terk eden azılı Mekke müşriklerini bile affettiğini deklare etti Kâbe'nin yakınında. Ve dedi ki onlara: "Bugün size Yusuf'un kardeşlerine yaptığı gibi muamele edeceğim, yani hepinizi affettim, gidin, serbestsiniz."²⁹

İşte güzel ahlakı kuşanan, insana değer veren bir yüce ve kutlu elçi! Me-sele gönüllere hitap edip gönüllere girebilmektir. Allah'ın seçkin elçileri olan peygamberlerin izledikleri yol ve yöntem böyleydi; insanları var oluş gayelerinin farkına vardırarak rab-kul, insan-insan ve insan-kâinat ilişkilerini her dem canlı tutmaktı.

Elbette merhametli olunması gerekir lakin bu merhametin de bir sınırı vardır o da iman noktasında kendini gösterir. Özellikle İslâmî değerlere karşı yazılı, sözlü ve fiilî saldırıda bulunanlara karşı hoşgörülü olunamayacağını da yine yüce kitabımızdan ve onun hayata geçirilmiş hali olan Hz. Peygamber'in siretinden öğreniyoruz.

Unutulmamalıdır ki hiç kimse Allah'tan daha merhametli değildir!

.....

29 Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1433/2013), 11/445. Krş. Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1387/1967), 3/61.

5. Halîm (حَلِيم)

“Acele etmemek ve akıl” gibi anlamlara gelen “حَلِيم” kökünden türeyen *halîm* kelimesi, “sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı kişi” şeklinde açıklanmıştır. Allah’ın güzide isim-sıfatlarından olarak *halîm* çok sabırlı demektir. Yüce Allah’ın hak edenlere cezayı hemen vermeyip mühlet tanınması O’nun *halîm* isim-sıfatının gereğidir. Fakat vakti zamanı gelince Allah, o kişiyi cezalandırır.³⁰ *Hilmin* karşıtı olan *sefeh*, “hafiflik ve hareket” anlamına gelmekle birlikte aynı zamanda *sefeh*, “cehl (cahillik)” kelimesiyle yakın anlamlıdır.³¹

Burada altı çizilmesi gereken bir husus, hilm sahibi kişinin güç yetirebildiği halde öfkesini yutması ve aceleci davranmamasıdır. Yoksa bu durum o kişinin acziyetinden değildir.

Halîm formu Kur’an’da on beş ayette geçmektedir. Bu ayetlerden on bir tanesi Yüce Allah’ın isim-sıfatı,³² iki tanesi Hz. İbrahim’in sıfatı (et-Tevbe 9/114; Hûd 11/75), bir tanesi kavminin Hz. Şuayb’a istihza yollu isnat etmesi (Hûd 11/87) ve bir tanesi de Hz. İbrahim’e müjdelenen çocuğun sıfatı (es-Sâf-fât 37/101) olarak kullanılmıştır.

Hiz. İbrahim’in *halîm* sıfatı “kendisine yapılan herhangi bir kötülüğü kendi nefsi için değil sadece Allah için cezalandıran” anlamındadır. Aynı zamanda sadece Allah’tan yardım isteyen kişi olarak izah edilmektedir.³³ Kendisine yapılan her türlü hakarete ve kötülüğe karşı hoşgörölü davranandır.³⁴ Nitekim Meryem 19/46-48. ayetleri onun bu engin hoşgörüsünü dile getirmektedir: “Babası İbrahim’e şöyle karşılık verdi: “İbrahim! Demek sen benim tanrılarımın yüz çeviriyorsun ha! Bak, yeminle söylüyorum, eğer bundan vazgeçmezsen, seni rezil-rüsva ederim. Şimdi yıkıl karşımdan ve bir süre de gözüme gözükmel! Bunun üzerine İbrahim, “Canın sağolsun!” dedi ve ekledi: “Sana iman nasip edip seni affetmesi için rabbime yalvaracağım. Çünkü rabbim bana karşı çok lütufkârdır. İşte ben sizi de Allah’tan başka ilah/tanrı

.....

30 İbn Manzûr, “hlm”, 2/574.

31 İbn Manzûr, “sfh”, 4/608.

32 M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cem*, 216-217.

33 Ebü’l-Hasen Ali b. Ahmed Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît* (Dımaşk: Dâru’l-’İmâd, 2013), 11/78; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 10/401-403.

34 Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd Beğavî, *Me’âlimü’t-tenzil* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2010), 2/279.

yerine koyduğunuz o putları da terk edip gidiyorum. Ben yalnız rabbime kul-
luk/ibadet ediyorum. Umarım, babamın affı için ettiğim duadan dolayı bed-
baht olmam.”

es-Sâffât 37/101. ayette Hz. İbrahim'e müjdelenen çocuk için de *halîm* sıfatı kullanılmıştır. Bu müjdelenen çocuğun İsmail veya İshak olduğu bir ta-
rafa,³⁵ ayette geçen bu vasıf, olgunluğa erişince âlim olacak bir çocuğu nite-
lemektedir.³⁶ Ayrıca akliselim ve fikir sahibi, güzel ahlaklı, yaratılana merha-
metli olan kişiyi vasfetmektedir.³⁷

Genel anlamda hilm sahibi olmak öfke ile ortaya çıkabilecek bütün taş-
kınlıklara akliselim bir şekilde yaklaşarak mutedil bir davranış ortaya koy-
maktır. Psikolojik tabirle söyleyecek olursak bu durumu “öfke kontrolü” şek-
linde ifade edebiliriz. Nitekim bu davranış, “öfkelerini yutarlar” (Âl-i İmrân
3/134) şeklinde müminlerin övülen bir özelliği olarak tavsif edilen ahlaki
olgular ve olgunluk ile tam bir uyum içerisinde.

Hilm aynı zamanda “çok sabırlı olmak” anlamındadır. Ancak bu sabır ça-
resizlik sebebiyle değil tam aksine hak edeni cezalandırmaya muktedir olmak-
la birlikte ahlaki olgunluk göstererek karşıdakine hoşgörülü davranmaktır.

6. Münîb (مُنِيب)

Sözlükte “uğramak, temsil etmek, başına gelmek, birinin yerine vekâlet et-
mek, tövbe etmek, belaya uğramak” gibi anlamlara gelen “نَاب” kelimesinden tü-
reyen *münîb*, “tövbe ederek itaat ile birlikte Allah'a yönelen kişi” anlamındadır.³⁸

Münîb kelimesi beşi tekil ikisi de çoğul olmak üzere yedi ayette (Hûd
11/75; er-Rûm 30/31, 33; es-Sebe' 34/9; ez-Zümer 39/8; Kâf 50/8, 33) zikre-
dilmektedir. Bunlardan sadece Hûd 11/75. ayette Hz. İbrahim'in sıfatı olarak
geçmektedir: “Çünkü İbrahim yumuşak huylu, yufka yürekli ve kendini Al-
lah'a adanmış biriydi.”

.....

35 Konu ile ilgili olarak bk. Ebü'l-Hasen b. Beşîr Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/104; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/361; Mâverîdî, *en-Nüket*, 5/60.

36 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 18/60.

37 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 23/62-63.

38 Ferâhidî, “nvb”, 4/275; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, thk. Muhammed I'vad (Beyrut: Dârü İhyai't-türâsi'l-Arabî, 2001), “nvb”, 15/350.

Hız. İbrahim'in bu ahlakî tefsirlerde tövbe eden ve Allah'a dönüp başvuran,³⁹ kendisini tamamen Allah'a vermiş kimse, zira o bütün işlerinde yüce Allah'a dönen ve kendisini O'na teslim eden,⁴⁰ kalbi ve bedeni ile Allah'a yönelen kişi olarak birbirine yakın ifadelerle izah edilmiştir.⁴¹

Hız. İbrahim'in Hûd 11/75. ayette *halîm*, *evvâh* ve *münîb* sıfatlarıyla nitelendirilmesi onun kalbinin inceliğine, şefkatine ve merhametine delalet etmektedir.⁴²

İnsanın rabbine, insanlara ve kâinata karşı ilişki biçimleri önemlidir ve önemsenmelidir. Zira bunlarla ilişkiler istenilen düzeyde olduğu sürece insanın daha huzurlu ve daha anlamlı bir hayatı yaşaması mümkündür. Yaratılış gayesini çok iyi kavrayan Hız. İbrahim'in bu ilişki biçimlerine üst düzeyde dikkat ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim o, münîb vasfının da işaret ettiği gibi her dem rabbine dönmekte rab-kul ilişkisini daima canlı tutmaktadır. Diğer taraftan -yukarıda da anlaşıldığı gibi- insanlarla da ilişkisini daima sıcak tutmanın gayretini gütmüştür. Putperest babasına karşı müşfikane yaklaşarak ve sıcak bir diyalog kurarak İslam'la müşerref olması için gayret sarf etmiştir. Lakin babası oğlunun hak ve hakikate çağrısına karşı olumsuz tavır alarak dünya ve ahiretini berbat etmiştir.

İnsanlardan son ana kadar ümit kesmeden diyalog kurmanın yolları ve yöntemlerini aramak gerektiğini tam bir dava eri olan Hız. İbrahim'in bu erdemli ve ahlaki tavrından öğreniyoruz. Onun bu övülen tutum ve davranışının Kur'an'da yer alması bizlere yol haritası olarak sunulmaktadır.

7. Kânit (قانت)

"İtaat etmek, dua etmek, susmak, huşu üzere bulunmak, ibadette devamlılık, ayakta durmak" gibi anlamlara gelen *kunût* kelimesinden türeyen *kânit*, "itaat eden, boyun eğen, dua eden, Allah'ın bütün emirlerini yerine getiren" anlamında kullanılmaktadır.⁴³

.....

39 Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 478.

40 Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 11/172-173; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 3/192.

41 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Hatice Boynukalın (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 7/208-209.

42 Zemahşerî, *Keşşâf*, 491.

43 Ferâhidî, "knt", 3/432; Ezherî, "knt", 9/66; İbn Manzûr, "knt", 7/504.

Kânit kelimesi, çeşitli formlarıyla Kur'an'da on üç kez geçmektedir. Bunlar içerisinde mesela ez-Zümer 39/9. ayette *kânit*in anlam alanı “geceleri kâh secde ederek kâh kıyamda durarak Allah'a ibadetle meşgul olan, ahirette hesap verme endişesi taşıyan ve rabbinin merhametine nail olmayı uman kimse” olarak tespit edilmiştir.

Sadece en-Nahl 16/120. ayette Hz. İbrahim'in sıfatı olarak zikredilmektedir. Bu ayette *kânit* kelimesi “itaat eden” veya “Allah'ın bütün emirlerini yerine getiren kişi” anlamında olduğu belirtilmektedir.⁴⁴

Nasıl ki kâinattaki her şey âlemlerin rabbinin buyruğuna boyun eğmiş ise ibadet ve kulluk şuuruna sahip olan ahlak abidesi Hz. İbrahim de her dem huşu üzere Allah'ın bütün emirlerine tam bir teslimiyetle boyun eğerek ibadette daim ve kaim olmuştur. Ayrıca bu ahlaki erdemlilik inanan erkeklerde ve kadınlarda olması gereken güzide bir vasıftır. Böylece kul varlığın yegâne sahibi olan rabbi karşısında haddini ve acziyetini bilince ibadetlerinden zevk alır. Böylece *kânit*, iç âleminde tarifi imkânsız itminana erişir.

8. Şâkir

“Yapılan iyiliği bilmek ve onu yaymak, iyilik edeni övmek” anlamına gelen “شکر” fiilinden türemiş olan *şâkir*, “şükreden, teşekkür eden” anlamına gelmektedir.⁴⁵

Yakın anlamlı olan hamd ve şükür arasında nüans vardır. Nitekim hamd daha geneldir, çünkü bir insan zati özelliklerinden ve ihsanından dolayı övülür fakat zati sıfatlarından dolayı o kişiye şükredilmez. Zira Allah Resûlü şöyle buyurmuştur: “Hamd şükürün başıdır. Allah'a şükretmeyen kul O'na hamd etmiş olmaz.”⁴⁶ Şükür sadece peşinen yapılırken hamd peşinen yapılabileceği gibi sonradan da yapılabilir.⁴⁷ Hamd nimet verilsin ya da verilmesin her daim Allah'a hamd edilir; şükür ise nimete karşılık yapılır. “Küfrün ve dalaletin dışında her hale hamd olsun” vecizesi hamdin çok kapsamlı olduğunu dile getirmektedir.

44 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/243; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 570.

45 Ferâhidî, “şkr”, 2/347; İbn Manzûr, “hmd”, 2/583.

46 Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *el-Câmi'*, (Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannefi'inde* 10. ve 11. cilt), thk. Habîbürrahman el-A'zamî (b.y.: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983), 10/424.

47 İbn Sîde, “şkr”, 6/680; İbn Manzûr, “şkr”, 5/163.

Şükür üç kısımdır: Birincisi, kalbin şükürü ki bu da nimeti tasavvur etmektir. İkincisi, lisanın şükürü ki bu da nimet vereni güzel bir şekilde övmektir. Üçüncüsü ise diğer azaların şükürü ki o hak ettiği ölçüde nimete karşılık vermektir.⁴⁸

Şükür, Allah'ın kulu üzerindeki nimetinin devamlılığına ve artmasına sebep olmaktadır. Bu ilke, Hz. Musa'nın dilinden şöyle ifade edilmektedir: “Nimetlerime (iman ve itaatle) bilfiil şükrederseniz ben de size daha çok nimet lütfederim. Yok, eğer nankörlük ederseniz, bilin ki azabım çok şiddetlidir.” (İbrâhim 14/7)

es-Sebe 34/13. ayette Yüce Allah'a şükretmeyi tam olarak yerine getirmenin zorluğuna dikkat çekilerek bu bağlamda şükreden kulların az olduğu zikredilmektedir. Bu sebeple olsa gerek Allah'ın dostlarından Hz. Nûh ve Hz. İbrahim'in şükretmesinden övgüyle bahsedilmektedir.⁴⁹

Şâkir kelimesi, Kur'an'da on dört yerde geçmektedir. Bunlardan iki ayette Allah'ın isim-sıfatı (el-Bakara 2/158; en-Nisâ 4/147), bir ayette Hz. İbrahim'in sıfatı (en-Nahl 16/121), diğer yerlerde ise insanlar için kullanılmaktadır.⁵⁰

en-Nahl 16/121. ayette Hz. İbrahim'in nimetlere şükreden bir kul olduğu vurgulanmıştır. Hz. İbrahim, Allah'ın kendine verdiği nimetler hususunda şükürü O'na has kıları, Allah ile birlikte başkasına şükretmez, O'na ortak koşmazdı.⁵¹ Bu ayette şâkir sıfatı Hz. İbrahim için bir övgü iken onun şirk koşan ve Allah'ın nimetlerine nankörlük eden zürriyeti için bir uyarı olmaktadır.⁵² Yine ayette “انعم” kelimesinin kullanılması da dikkate şayandır. Çünkü bu kelime cemi killet (azlık) siygasında olduğu için az dahi olsa “nimete şükretmek” anlamını içerisinde barındırmaktadır.⁵³ Ayette bahsi geçen Hz. İbrahim'e ait şükür, hem söz hem de amel ile yapılandır.⁵⁴

.....

48 İsfahânî, “şkr”, 389.

49 İsfahânî, “şkr”, 389.

50 M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, 386.

51 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/28.

52 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 13/255.

53 Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-ğayb*, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1425-26/2005), 19/114; Beyzâvî, *Envâru't-tenzil*, 570.

54 Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1972), 14/2201.

Şükürün esası, Allah'a sarsılmaz bir iman ve itaat üzere olmaktır. Bir diğer ifadeyle kalbin eylemi ile azaların eyleminin birlikteliğinden ahlaki bir olgu olan şükür meydana gelmektedir. Emanet olarak verilen maddi-manevi, zahiri-batini her nimete şükran duygusuyla dolu olmak her şeyin mutlak sahibi olan Allah'a karşı ahlaki ödev ve sorumluluğumuzdandır. Bütün mesele “şükreden kul” olabilmektir. “Niçin bu kadar ibadet ediyorsunuz?” sorusuna “şükreden bir kul” olmayayım mı? şeklinde Resul-i Ekrem'in dilinden dökülen son derece mesaj yüklü ve sorumluluğumuzu hatırlatıcı bu bilinç hali, insanı Allah katında değerli hale getiren ahlaki bir tutum ve davranıştır.

9. Vefakâr

İhanet etme ve anlaşmaya aykırı davranmanın zıddı olan “وَفَىٰ”، “bir şeyi olmasını gerektiği gibi yerine getirme, tamamlama, sözünde durma, çok olma” anlamındadır. Buradan türeyen “وَفَىٰ” ise “birine hakkını tam vermek, tamamlamak, şartları yerine getirmek” anlamlarına gelmektedir.⁵⁵

Kur'an'da sadece en-Necm 53/37. ayette “وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَىٰ” şeklinde Hz. İbrahim'i nitelemektedir. Bu ayet bağlamında Hz. İbrahim'in vefakârlığı üç şekilde izah edilmektedir: Birincisi, kendisinden yapılması istenilen şeyleri yerine getirme hususunda azami gayret göstermesidir. Nitekim et-Tevbe 9/111. ayeti buna işaret etmektedir: “Allah kendi yolunda savaşan, öldüren ve ölen müminlerin canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır. İşte bu hem Tevrat'ta hem İncil'de ve hem de Kur'an'da Allah'ın kendi üzerine bir borç olarak bildirdiği bir vaattir. Verdiği söze sadakat hususunda Allah'tan daha sağlam kim olabilir?! (Ey Müminler!) Allah ile yaptığınız bu kârlı alışverişten dolayı sevinin ve (bilin ki) bu çok büyük bir bahtiyarlıktır.” İkincisi Allah'a itaat amacıyla malını infak etmede üstün gayret sarfetmesidir. Üçüncüsü ise canından daha aziz olan çocuğunu kurban etme hususunda tam bir teslimiyet göstermesidir. Konumuz olan ayette ifade edilen “الَّذِي وَفَىٰ” nitelemesiyle Yüce Allah bu durumlara dikkat çekmiştir. Zira el-Bakara 2/124. ayette Allah Teâlâ Hz. İbrahim'in bu özelliği hakkında şöyle buyurmuştur: “Bir zamanlar rabbi İbrahim'i bazı emir ve yasaklarla sınamış; o da bu sınavdan yüzünün akıyla çıkmıştı. Bunun üzerine Allah, “Seni insanlara (manevi)

.....

55 Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüga*, thk. Abdusselâm Muhammed Harûn (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), “vfı”, 6/129; Cevherî, “vfı”, 1259.

önder yapacağım” buyurmuştu. İbrahim, “Soyumdan da önderler çıkar.” diye dua edince Allah, “Benim verdiğim söz, (soyundan gelecek) zalimler için geçerli değil.” buyurmuştu.”⁵⁶

Allah’a olan imanımız da teslim oluşumuz da aslında O’na verdiğimiz bir sözdür, bir ahittir bir akittir. Müminlerin Kur’an’da zikredilen en önemli ahlaki özelliklerinden biri de ahde vefa göstermeleri, yapılan anlaşmalara sadık kalmaları, yani verdikleri sözde durmalarıdır. Bu söz verme, ister bir ferde olsun ister bir topluma olsun fark etmez. Bunun tersi davranış müşriklerin ve münafıkların tavrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca, bu ahlaki tutum ve davranışın Allah’a ve insanlara karşı olmak üzere iki boyutu söz konusudur.

Sonuç

Kur’an’da birçok peygamber farklı veya benzer sıfatlarla zikredilmektedir. Peygamberlerin insanlar için hem önder hem de örnek şahsiyetler olmaları nedeniyle onların sahip olduğu bu sıfatların bireysel ve toplumsal yansımalarının mümin şahsiyetler tarafından bilinmesi önemlidir. Bu bağlamda Kur’an’da en çok ismi geçen peygamberlerden biri Hz. İbrahim’dir. Onun kimlik ve kişiliğini ortaya koyan ahlaki özellikleri çok farklı sıfatlarla zikredilmiştir.

Hız. İbrahim ile özdeşleşen en önemli sıfatlarından biri “hanîf”tir. Bu sıfat kişinin kendisine ve rabbine yabancılaşarak, şirk başta olmak üzere her türlü batıl inançtan, yaşam tarzından uzak olmasını ifade etmektedir. İnsanlar için önemli bir davranışı ifade eden *hanîf* sıfatı, Allah’ın dost edindiği ve tevhid davasının sembol ismi Hz. İbrahim’in karakteristik özelliği olarak her mümin birey için önemli bir ahlaki ilkeyi oluşturmaktadır. Yine bu sıfat ile benzer bir anlam ifade eden “müslim” sıfatı da Hz. İbrahim’i tavsif eder şekilde Kur’an’da kullanılmıştır. Bu sıfat ise Hz. İbrahim özelinde tüm insanlara Allah’a sarsılmaz bir iman ile bağlanmayı, en büyük zulüm olan şirki imana bulaştırmamayı, tereddütsüz bir şekilde ihlas ve samimiyetle Yüce Allah’a boyun eğmeyi kısaca İbrahimî teslimiyeti ifade etmektedir.

.....

56 İsfahânî, “vfy”, 829-830; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 20/53.

Bir topluluk veya bir dinî grubu karşılayan “ümme” kelimesi, Hz. İbrahim'in sıfatları arasında yer almaktadır. Ancak Hz. İbrahim'in tek başına ümme olması bir cemaat veya topluluk oluşturma ile ilişkili değildir. Bu nitelendirme, Hz. İbrahim'in bütün kemal sıfatları kendinde toplaması, her türlü hayrı ve iyiliği öğretmesi, kendisine uyulan önder olması, yaşadığı dönemdeki bütün batıl dinlere karşı çıkarak onlarla mücadele edip tevhide yönelmesi nedeniyledir. Ayrıca bir kişide bulunması zor olan birçok faziletli davranışın Hz. İbrahim'de toplanması ve bu davranışların onda tekâmül etmesi de ümme şeklinde tavsif edilmesine sebep olmuştur.

“Evvâh” sıfatı Kur'an'da sadece Hz. İbrahim'i niteler şeklinde kullanılmaktadır. Bu sıfat Hz. İbrâhîm'in aşırı merhametinden ve kalbinin yufkalığından kinayedir. Ancak bu durum sınırsız bir merhameti doğurmamakta, aksine temkinli bir davranış şeklini önceleemektedir. Burada sınır, iman noktasında kendini gösterir ve özellikle İslami değerlere karşı çıkanlara hoşgörülü olunmamasının gerekliliğini ortaya koyar.

Hz. İbrahim'i niteler şeklinde kullanılan bir diğer sıfat “halîm”dir. Bu sıfat kendisine yapılan herhangi bir kötülüğü kendi nefsi için değil sadece Allah için cezalandırmak, öfke ile ortaya çıkabilecek bütün taşkınlıklara akliselim bir şekilde yaklaşarak mutedil davranmak ve sabırlı olmak anlamındadır. Ancak bu durum çaresizlik sebebiyle değil, tam aksine hak edeni cezalandırmaya muktedir olmakla birlikte ahlakî olgunluk göstererek karşıdakine hoşgörülü davranmaktır.

İnsanlar için güzel ahlakın ilkelerini belirleyen İbrahimî sıfatlardan bir diğeri de tövbe ve itaat ile Allah'a yönelen kişi anlamında “münîb” sıfatıdır. Allah'ın bütün emirlerini yerine getiren, dua ederek O'na yönelen anlamında “kânî” sıfatı da kul ile yaratıcı arasındaki temel ilkeleri ortaya koyan İbrahimî bir sıfat olmaktadır. Yine bu bağlamda kulun Rabbine yönelmesi ve O'na itaat etmesi bakımından “şâkir” sıfatı da Hz. İbrahim'in önemli sıfatları arasında zikredilmektedir. Nitekim Hz. İbrahim, Allah'ın kendine verdiği nimetler hususunda şükürü O'na has kılandı, Allah ile birlikte başkasına şükretmez, O'na ortak koşmazdı. Özellikle Allah'a karşı vefalı olmak da Hz. İbrahim'de sübut bulan eşsiz güzellikte ahlaki bir davranıştır. Atıfta bulunulan ahlaki özellikler ve güzellikler içinde en kapsamlısının “vefakâr” sıfatının olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Muhyiddîn el-Uşfur. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1434/2013.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs. 1430/2009.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüga*. thk. Muhammed İ'vad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmu-su'l-muhît*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1429/2008.
- Halîl b. Ahmed, el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-^çayn*. thk. Abdülhamîd Hendârî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Âşûr. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîh, ts.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. 'Atiyye. *el-Muharremü'l-vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. 5 Cilt. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *Cemheretü'l-lüga*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed. *Mu^ç-cemü mekâyîsi'l-lüga*. 6 Cilt. thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn. y.y.: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 8 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü'l-Tevfikiyye, 2008.

- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-‘Arab*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1434/2012.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*. 12 Cilt. thk. Abdul Hamid Hendavî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2000.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. thk. Abdullah b Abdulmuhsin et-Türkî. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1433/2013.
- Kutub, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. 30 Cilt. Kâhire: Dâru'ş-Şurûk, 1972.
- Kuzgun, Şaban. "Hanif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/33-39. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi'*. (Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef* içinde). thk. Habîbürrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. 17 Cilt. thk. Hatice Boynukalın. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2008.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 3 Cilt. thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Müslim, Hüseyin Müslim b. Haccâc, *Sahihu'l-Müslim*, 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Râgıb el-İsfahânî, el-Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1425-26/2005.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 8. Basım, 1433/2012.
- Taberî, *Târîhu't-Taberî Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım. 1387/1967.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *et-Tefsiru'l-basît*. Dimaşk: Dâru'l-'Îmâd, 2013.

Zebidî, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-'arûs*. 10 Cilt. thk. Nevaf el-Cerrâh. Beyrut: Dâru Sâdır, 2011.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Tefsîrü'l-keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1430/2009.